

VOLKER MOHN

PROSTOR

NACISTICKÁ KULTURNÍ POLITIKA V PROTEKTORÁTU

KONCEPCE, PRAXE A REAKCE ČESKÉ STRANY

Volker Mohn
Nacistická kulturní politika v Protektorátu
Koncepce, praxe a reakce české strany

PROSTOR

Volker Mohn

NACISTICKÁ KULTURNÍ POLITIKA V PROTEKTORÁTU

Koncepce, praxe a reakce české strany

přeložil Petr Dvořáček

PROSTOR | PRAHA | 2018

Originally published under the title
NS-Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren.
Konzepte, Praktiken, Reaktionen

© Volker Mohn, 2014
Czech edition © PROSTOR, 2018
Translation © Petr Dvořáček, 2018
Cover photo © ČTK (foto)
Photos © ČTK (foto)

ISBN 9788072603725

Knihu finančně podpořil Česko-německý fond budoucnosti

The translation of this work was supported by a grant
from the Goethe-Institut which is funded
by the German Ministry of Foreign Affairs

OBSAH

<i>Předmluva k českému vydání</i>	13
<i>Předmluva</i>	15
Úvod	17
I. VÝCHOZÍ ÚVAHY	29
1. Nacionálněsocialistická kulturní politika v okupované Evropě	29
<i>Nacionálněsocialistické okupační panství a kulturní politika – možnosti kategorizace</i>	29
<i>Nacionálněsocialistická kulturní politika v okupovaném Polsku</i>	33
<i>„Kulturní most na sever“ – Nacionálněsocialistická kulturní politika v Dánsku a Norsku</i>	35
<i>„Stav relativní normálnosti“ – Nacionálněsocialistická kulturní politika ve Francii provozovaná vichistickou vládou a německá vojenská správa</i>	38
<i>Dílčí bilance – Nacionálněsocialistická kulturní politika v Protektorátu v kontextu okupační nadvlády v Evropě</i>	42

2. Mezi „kolaborací“ a „odbojem“	45
„Ať nezahyne aspoň národ“ – <i>K pojmu kolaborace</i>	45
<i>Trpěný svobodný prostor, nebo uvzduvaná skulina? –</i> <i>K pojmu „odboj“</i>	49
„S cílem poskytnout češtví ideální oporu“ – „Záchrana národní kultury“	51
3. Česká kultura mezi válkami	57
<i>Vztahy mezi kulturními pracovníky</i> <i>německého a českého jazyka</i>	57
<i>Jaro až podzim 1938: „Manifest na obranu země“,</i> <i>šok mnichovské dohody a její následky</i>	64
„Otráveně nenávislný, kultuře zpronevěřilý vítr“ – <i>Kulturněpolitická atmosféra druhé republiky</i>	65
„Zjednodušení veřejného života“ – <i>Národní kulturní rada</i> <i>a kulturněpolitická opatření za druhé republiky</i>	70
II. NACIÓÁLÑESOCIALISTICKÁ KULTURNÍ POLITIKA V PROTEKTORÁTU – AKTÉŘI, ZÁJMY, PROSTŘEDKY A KONFLIKTY	75
4. Participující německá místa	76
„Intimní znalosti českých poměrů“ – <i>Oddělení pro kulturu</i> <i>na Úřadu říšského protektora 1939–1941</i>	76
„Vysloveně z pozice nařizovatele“ – <i>změny týkající se</i> <i>Oddělení pro kulturu v době rekonstrukce vlády</i> <i>a správní reformy</i>	79
„Jen ke škodě věci“ – <i>Oddělení pro kulturu</i> <i>v konkurenci s dalšími orgány okupační moci</i>	83
„Osudové spojení“ – <i>Kulturněpolitické zájmy organizace</i> <i>SS Dědictví po předcích a Rosenbergova útvaru</i>	86
„Usměrnování vůle národa“ – <i>Aktivity ministerstva</i> <i>národní osvěty a propagandy</i>	89

5. Prostředky a opatření nacionálněsocialistické kulturní politiky v Protektorátu	97
„Co největší dohled“ – Kontrola, cenzura a omezování	99
„Ve smyslu společných profesních úkolů“ – Materiální pobídky a kontrola profesních svazů	101
„Nájemní pisálci si spakovali svoje fidlátka“ – Zájezdy pro kulturní pracovníky a jejich propagandistické využití	102
„Svébytný novinářský život“ – Zásahy formou skrytého ovládnutí podniku a ekonomického propojení: na příkladu revue Světozor	111
„V etnicky cizorodém prostředí“ – Podpora německých institucí kulturního života	117
6. Činnost českých úřadů v rámci „kulturní autonomie“	122
„Takzvaný prezident z německé milosti“ – Emil Hácha a Alois Eliáš v čele „autonomní“ správy	125
„Na plné obrátky“ – Postupné oslabování předsednictva ministerské rady	128
„Zlomy v životě toho vlastního bratrance krásné postavy Zdeňka Bořka Dohalského“ – Činnost rytíře Augusta von Hoop na českých úřadech	131
„Typický korektní úředník“ – Ministerstvo školství a lidové osvěty	133
„Nepřirozená křečovitost“ – Změny v důsledku reorganizace vlády a centralizace kulturněpolitických kompetencí na Úřadu a pozdějším ministerstvu lidové osvěty	138
„Dočasné zlo“ – České úřady a ukončení činnosti kulturních institucí v září 1944	149
7. České instituce a organizace v kulturní oblasti	156
„Naprosto selhalo“ – Kulturní aktivity Národního souručenství	156
„Vážnost okamžiku“ – Role Národní rady české a k ní přičleněné Kulturní rady	160
„Propagandisticky neakceptovatelné“ – Fašistická a antisemitská uskupení	170

<i>Nová orientace českých kulturních organizací po rekonstrukci vlády v roce 1942 a jejich reorganizace . . . . .</i>	174
<i>„Snaha dát pracujícím to nejlepší z nejlepšího“ – Aktivity Národní odborové ústředny zaměstnanecké (NOÚZ) v kulturní oblasti . . . . .</i>	176
<i>„Zbavit je jejich neurvalosti“ – Veřejná osvětová služba a český kulturní život . . . . .</i>	182
<i>„Hitlerovci“ – Kuratorium pro výchovu mládeže . . . . .</i>	188
<i>Dílčí bilance – české instituce a sdružení jako aktivní činitelé kulturního života . . . . .</i>	199
8. Kritika a alternativy z exilu	201
9. Modely chování českého publika	206
<i>„Každé slovo a každé gesto“ – Možnosti svobodné tvorby v prvních letech okupace . . . . .</i>	207
<i>„Posměch“ – Narušování kulturních akcí a následné reakce okupačních úřadů na příkladu filmových představení . . . . .</i>	209
<i>„Filmy s tanečními čísly, například s Marikou Rökkovou“ – Kontrolovaná kulturní nabídka a české publikum. Příklad filmů v kinech . . . . .</i>	215
<i>Dílčí bilance – České publikum z pohledu nacionálněsocialistické kulturní politiky . . . . .</i>	218
III. DÍLČÍ OBLASTI KULTURY	221
10. Literatura	221
<i>„Pero je zbraň“ – Literatura v Čechách a na Moravě před zřízením Protektorátu . . . . .</i>	221
<i>„Kladný poměr k životu“ – Autoři a jejich díla z pohledu okupačních úřadů . . . . .</i>	229
<i>„Kulturněpolitická mise“ – Řízení formou kontrol, konfiskací a zákazů . . . . .</i>	232

„Ale všichni předstírali napjatou pozornost“ – Řízení a usměrňování spisovatelů formou podpory i jejich využívání	237
„Útěk ke knize“ – Literatura uvnitř a vně tolerovaných prostorů svobodné činnosti	247
„Jako rudý hadr“ – Nakladatelství v Protektorátu Čechy a Morava	259
„Mohutný nárůst obratu“ – Knihovny a knihkupectví	271
„Miláček sečtělejších středostavovských vrstev“ – spisovatel František Kožík	282
11. Hudba	300
„Mateřská prst' bez šťávy a síly“ – Hudba v Čechách a na Moravě do března 1939	304
„Naprosto lajdácky“ – Řízení hudebního života německým Oddělením pro kulturu	307
„V srdečném tónu“ – Kontrola českými úřady	310
„Bezcílný přístup k životu“ – Hodnoticí kritéria cenzurních úřadů	318
„S pěkným úspěchem přednesl“ – Pokusy o angažované zapojení českých souborů a hudebníků a jejich reakce	321
„Spíš hluk než hudba“ – Akce a jejich pořadatelé	324
„Výkony rovnocenné a možno-li ještě mnohem lepší“ – Prestížní objekty	334
„Hudba, jež dokáže jásat jako česká louka na jaře“ – Spory o oprávnění interpretovat Smetanu, Dvořáka a Mozarta	348
„Náruživé srdce uvažujícího hudebníka“ – Dirigent Václav Talich	358
12. Divadlo	369
Nad propastí – divadelní život v Čechách a na Moravě mezi válkami.	372
„Přesyceno divadelními hrami západního ražení“ – Kontrola a usměrňování	376
„Nemáme rádi, když se na scéně musíme dívat na slabochy“ – Příklady rozhodnutí cenzurních úřadů	384

„Poslední možnost, jak se projevit v národním duchu“ – Český divadelní život	388
„Revoluční Kašpárek“ – Česká divadla v soukromém vlastnictví	395
„Vážné pokusy“ – Německý divadelní život v Praze	402
„Hraničářská divadla“ – Podpora německých scén mimo Prahu	412
13. Film	418
„Jana, děvče ze Šumavy“ – Německý a český film v Čechách a na Moravě mezi válkami	422
„Zmatek svazů a sdružení“ – Kontrola filmu	425
„A zbytek peněz si strčí do kapsy“ – Řízení od výroby po distribuci	430
„Nikdo nikoho k ničemu nenutil“ – Filmy a filmoví tvůrci	440
„Byl jednou jeden král“ – Herec a majitel divadla Vlasta Burian	446
Shrnutí	463
Doba kulturního rozkvětu, anebo „zdání národního života“?	463
Existoval „generální kulturněpolitický plán“?	473
Jednotlivé oblasti kultury	477
Vzorce chování českých kulturních tvůrců	481
Seznam pramenů a literatury.	486
Rejstřík osob	503
Rejstřík věcný a geografický	510
Seznam zkratk	519

Předmluva k českému vydání

Je mi velkou ctí, že moje studie může být publikována i v češtině. Mám radost především ze skvělé pomoci, jíž se mi dostalo z mnoha stran. Chtěl bych srdečně poděkovat za velkorysou finanční podporu, kterou poskytl Goethe-Institut a Česko-německý fond budoucnosti. Stejně tak bych chtěl poděkovat nakladatelství PROSTOR za zařazení knihy do edičního plánu i za veškerou pomoc a podporu.

Zvláště srdečně bych chtěl poděkovat překladateli Petru Dvořáčkovi: bez jeho práce by publikace v této podobě nebyla možná.

Volker Mohn, leden 2018

Předmluva

Tato kniha je přepracovaným zněním mé disertace, kterou jsem podal v létě 2011 na Filozofické fakultě Univerzity Heinricha Heineho v Düsseldorfu a v prosinci téhož roku ji obhájil. Vznik této studie byl v neposlední řadě možný i proto, že se mi z mnoha stran dostalo velké podpory.

Ze všeho nejdřív bych chtěl poděkovat svému školiteli prof. dr. dr. h. c. Detlefu Brandesovi, který mě nejenom přivedl k tématu, ale byl mi kdykoli radou i pomocí trpělivě po boku. Můj dík patří také mnoha dalším kolegům a přátelům, kteří mě nejrůznějším způsobem podporovali, od shromáždování materiálu po závěrečné kritické přehlédnutí rukopisu. Četné tipy a jejich rady mi velice pomohly – zejména v okamžicích, kdy jsem během přípravných prací narazil na obtíže a nevěděl, jak dál.

V první řadě musím uvést Tima Fautha, který napsal magisterskou práci na téma nacionálněsocialistické kulturní politiky v Protektorátu a svými odbornými znalostmi mi umožnil dobrý start do studia materiálu. Nezapomenu na mnohá setkání s PD dr. Volkerem Zimmermannem a oběma svými düsseldorfskými „spoludoktorandy“ Thomasem Oellermannem a Marcem Zimmermannem v Praze, od nichž jsem získal pro svou práci cenné podněty. Velkým díkem jsem také zavázán dr. Ines Koeltzschové a Christianu Frederiku Schultzovi, kteří pročetli rozsáhlé pasáže mé práce a poukázali na chyby a možnosti oprav. Velkou ochotu mi pomoci projevil i Peter Richard Pinard, který mě mnohokrát upozornil na důležitý archivní materiál. K dalšímu postupu práce četnými připomínkami přispěli PhDr. Ota Konrád, Ph.D., a jeho tým z katedry německých a rakouských

studií (na Fakultě sociálních věd Karlovy univerzity v Praze). Mimořádné podpory se mi kromě toho dostalo v archivech a knihovnách v Praze, Berlíně, Berouně a Duisburgu, kde všude jsem studoval materiál. Na tomto místě chci uvést především Mgr. Vlastu Měšťánkovou a její kolegyně z Národního archivu v Praze, kde probíhaly mé rešerše z největší části. Zvlášť bych chtěl vyzvednout také laskavou pomoc Jitky Ludvové z Divadelního ústavu v Praze a Markéty Bahníkové z Muzea českého krasu v Berouně. Moji práci mimořádně usnadnila a urychlila ta okolnost, že jsem si v Národním archivu a v dalších českých archivech směl vyfotografovat potřebné dokumenty.

Chtěl bych na tomto místě také srdečně poděkovat i dceři spisovatele Františka Kožíka, paní Aleně Kožíkové, která moje studium materiálu velmi podporovala a nejednou si našla čas na intenzivní důkladné rozhovory – pozoruhodná pomoc, která jistě není zcela samozřejmá.

Chtěl bych vyslovit dík i prof. dr. Beate Fieselerové a její pracovní skupině z katedry dějin a kultury východní Evropy (na düsseldorfské univerzitě), kde od roku 2011 působím jako vědecký pracovník. Velice mi pomohlo, že mi vedle tamější práce byl poskytnut dostatek prostoru na korektury rukopisu.

Díkem jsem dále zavázán nadaci ZEIT-Stiftung Ebelin und Gerd Bucorius na podporu vědy a výzkumu, umění a kultury, vzdělání a výchovy. Podpořila mě dvouapůlročním promočním stipendiem i velkorysým příspěvkem na tiskové náklady. Velikou pomocí bylo kromě toho stipendium Collegia Bohemica v Ústí nad Labem. Během svého šestiměsíčního pobytu v Ústí jsem měl možnost s prací na této studii podstatným způsobem pokročit; rád vzpomínám na pěkný a zajímavý čas strávený v tomto městě. Za pomoc a trpělivost bych však chtěl také velmi srdečně poděkovat své rodině a zejména své ženě Markétě.

Volker Mohn, Düsseldorf leden 2014

Úvod

„V Protektorátu stejně jako ve všech ostatních německých župách ovládá všední den zákon války. Za nesnáze způsobené válkou je české obyvatelstvo kromě samozřejmého hospodářského rozkvětu odškodňováno příkladnými, dříve nepoznanými sociálními a kulturními opatřeními. Tisk a rozhlas neměly dosud nikdy tolik čtenářů a posluchačů, divadlo a koncerty se nemohly pochlubit tolika návštěvníky jako dnes. Knižní produkce vzrostla oproti roku 1938 o čtvrtinu. Český film dosáhl některými svými výsledky evropské úrovně a možnost mimořádně se rozvinout mělo malířství a výtvarné umění. Vysokou výkonností a klidem, jenž v zemi panuje, dokazují Češi svůj smysl pro politickou realitu.“¹

17

Karl Hermann Frank v interview s novinami NSDAP v Říšské župě Sudety *Die Zeit*, zde citovaném, hovořil o „rozkvětu“ českého kulturního života ve všech oblastech mimořádně optimisticky. Navzdory „nesnáším způsobeným válkou“ byly českému obyvatelstvu právě v kulturní oblasti učiněny podle jeho vyjádření dalekosáhlé ústupky; česká kultura má i nadále celou řadu možností rozvoje, z nichž většinu publikum vděčně přijímá.

Skutečnou situaci v Protektorátu toto prohlášení německého státního ministra pro Čechy a Moravu sice příliš nevystihuje, zato je z něho patrný

1/ Z článku „Das Protektorat im Kriege. Der Beitrag Böhmens und Mährens für den Sieg des Reiches und Europas“, v: *Die Zeit* (Liberec), 30. 7. 1944.

způsob, jakým chtěly okupační úřady situaci české kultury a „úspěchy“ své politiky prezentovat veřejnosti. Frankův slovník je typický pro německá vyjádření tohoto druhu, i když interview vyšlo teprve v červenci 1944, tedy ve značně pozdní fázi okupace.

Ostatní německé orgány hodnotily situaci v Protektorátu v létě 1944 si- ce mnohem střízlivěji, ale co se týká možností rozvoje a údajného „období rozkvětu“ české kultury, se i v interních posudcích shodovaly s pohledem státního ministra. Například v souhrnné zprávě několik týdnů po Frankově interview popisovala situaci v Protektorátu v tomto smyslu Bezpečnostní služba SS (*Sicherheitsdienst*, SD). Drtivá většina Čechů byla podle ní v té době přesvědčena, že „vojenská situace Říše je beznadějná“. Členové a funkcionáři českých organizací se k „novému uspořádání v česko-moravském prostoru“ hlásí už jen proto, „aby se kryli“. Za plánování a realizaci kulturních akcí jsou odpovědní „téměř výlučně [...] politicky nespolehliví Češi“. SD však psala také o „téměř neomezené autonomii“, již okupační moc stále ještě poskytuje českému kulturnímu životu. Lze hovořit, jak píše, „přímo o „mírovém rozkvětu““. Přinejmenším částečně je české publikum přístupné i německým kulturním produkcím: Hlavnímu sektoru SD v Praze (*SD-Leitabschnitt Prag*) například neušlo, že čeští diváci chodí i na německé filmy – choval naději na „utváření vkusu v německém smyslu“.²

Ovšem SD se v situační zprávě zabývala i poznatky německých bezpečnostních orgánů, o kterých se Frank obezřetně nezmínil. Většina českých kulturních akcí má podle ní výrazně nacionální charakter: „Divadelní, hudební a filmová tvůrci se i nadále považují za reprezentanty české svébytnosti a tak je rovněž chápe česká veřejnost.“ Nepodařilo se ani „v počtu, který by stál za zmínku, prosadit politicky aktivistické a umělecky konstruktivní síly“, a ani v nějakém relevantnějším rozsahu vyvažovat výrazně nacionální český kulturní život příslušnou německou nabídkou. A tak všechny koncerty s díly Bedřicha Smetany a Antonína Dvořáka jsou všeobecně chápány jako „národní programy“, jimiž se „už léta často s politickým ostnem opájí aplaudující masy posluchačů“.³

V létě 1944 skutečně ještě existoval poměrně bohatý český kulturní život, ačkoli opatření v souvislosti s „totálním válečným nasazením“ už měla za následek rozsáhlá omezení. Ovšem právě co se teze o „době rozkvětu“

2/ Zpráva SD o „situaci v Protektorátu Čechy a Morava“ ze srpna 1944 (b. d.), str. 1–11. Bundesarchiv, Berlin (dále: BArch), R 58/1003.

3/ Tamtéž.

české kultury týče, je třeba obojí hodnocení podrobit kritickému zkoumání. Jaký prostor pro svobodnou tvorbu za okupace skutečně existoval – a jakým způsobem ho umělci a publikum využívali? Do jaké míry pražští kulturní kontrolóři vědomě trpěli „české národní“ programy?

Jak Frank, tak SD zdůrazňují v obou pramenech „kulturní autonomii“ Čechů. Ta formálně skutečně existovala – a to od nastolení Protektorátu v březnu 1939. Ve Výnosu Vůdce říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava byl Čechům přislíben „autonomní rozvoj národního života“.⁴ Otázky české kultury měly tedy i nadále být v kompetenci českých míst. Na první pohled se zdálo, že tomu tak skutečně je. Nicméně o kulturní autonomii nemohlo být řeči: po zřízení paralelní správy na sebe omezení takové autonomie nedala dlouho čekat. Vytvořením Úřadu říšského protektora byla konstituována německá instituce, jež od té chvíle působila paralelně s českými orgány a mohla přímo zasahovat do jejich práce. Ke kompetentním českým institucím, jako bylo ministerstvo školství a národní osvěty, se přidalo Oddělení pro kulturu (IV., kulturněpolitické oddělení) na Úřadu říšského protektora.⁵ S ohledem na „kulturní autonomii“ odpovídal tento orgán formálně jen za otázky německé kultury. Ve skutečnosti však jeho aktivita toto vymezení daleko přesahovala a oddělení se zaměřovalo na kontrolu a řízení českého kulturního života. Jak ukáže následující analýza, prostředky k dosažení tohoto cíle byly velice rozmanité a neomezovaly se jen na cenzurní opatření. O svobodném rozvoji české kultury po zřízení Protektorátu nemůže být za této situace jistě řeč. „Slibovaná autonomie byla jen lží a chutnala tím trpčeji, že jsme ji museli přijmout, že jsme se nemohli bránit a že přišla takřka přes noc bez vysvětlení těch, kdo ji podepisovali,“ shrnul německé sliby retrospektivně rok po skončení války například literární vědec Albert Pražák.⁶

Přesto měla pro další vývoj českého kulturního života dalekosáhlé důsledky skutečnost, že zřízení Protektorátu neprobíhalo ještě pod vlivem válečných událostí, že zpočátku byl u různých opatření a personálních rozhodnutí brán ohled na názory zahraničních vlád a německé zájmy se

4/ *Reichsgesetzblatt*, díl I, č. 47/1939.

5/ Fauth, *Deutsche Kulturpolitik*, str. 9.

6/ Pražák, „Český vzdělanec“, str. 66. Albert Pražák (1880–1956), od roku 1933 až do uzavření vysokých škol v roce 1939 profesor české literatury na Karlově univerzitě, v květnu 1945 jeden z vůdců Pražského povstání. Za okupace uveřejnil několik studií s českým národním akcentem, například *Vlast a národ v českém písemnictví*, 1941. Brabec, *Česká literatura*, str. 449.

v českomoravském prostoru kromě toho významně lišily od zájmů na jiných okupovaných územích. V popředí německé okupační politiky figurovalo využití českého průmyslu pro německé válečné hospodářství. Existovaly sice radikálnější a ideologické záměry, ty však byly zpočátku do značné míry odsunuty na vedlejší kolej, aby nebyla ohrožena zbrojní výroba a byla zabezpečena konsolidace německé nadvlády. Za tím účelem byly německé orgány především v prvních dvou letech okupace právě v kulturní politice ochotny k ústupkům. Tato omezená kulturní autonomie a zvláštní status Protektorátu činí z tématu kulturní politiky a z reakce českých kulturních tvůrců jeden z ústředních aspektů doby okupace.

Stav výzkumu a vymezení otázky

Práce, které by analyzovaly německou kulturní politiku ve všech jejích odstínech v celém období okupace, dosud chybějí.⁷ Nedostatečně byla dosud prozkoumána především reakce českých kulturních pracovníků a role českých úřadů a institucí. První monografie o situaci české kultury za Protektorátu pochází od Jiřího Doležala, jenž však ve své tehdejší pozici disidenta měl jen omezený přístup k archivnímu materiálu a do knihoven.⁸ Jedním z nejrozsáhlejších výzkumů kulturní politiky je magisterská práce Tima Fautha, který v ní objasňuje činnost IV. oddělení od roku 1939 do léta 1941. Fauth se do značné míry omezuje na analýzu pramenů v německém jazyce.⁹ Rozsáhlou kapitolu věnují kulturnímu a společenskému životu v Protektorátu ve stejnojmenné kapitole svých *Velkých dějin zemí Koruny české* také Jan Gebhart a Jan Kuklík.¹⁰

Kromě toho je v této souvislosti třeba uvést četné publikace o jednotlivých oblastech kultury. Platí to především pro protektorátní film, kterému se v posledních letech podrobně věnovalo několik mladých českých historiků. V prvé řadě jmenujme záslužné práce Terezy Dvořákové, Lukáše Kašpara a Petra Bednaříka.¹¹ Také ve sféře literatury výzkum v minulých letech výrazně pokročil, i když řada otázek zůstává nezodpovězena.

7/ Rukopis disertační práce byl dokončen v roce 2011. V této studii je tudíž zohledněna pouze vědecká literatura publikovaná do té doby.

8/ Práce byla uveřejněna z jeho pozůstalosti. Doležal, *Česká kultura za protektorátu*.

9/ Fauth, *Deutsche Kulturpolitik*.

10/ Gebhart, Kuklík, *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. XVa, cit. str. 478–558.

11/ Srov. například Dvořáková, Klimeš, *Prag-Film AG*; Kašpar, *Český hraný film a filmaři*; Bednařík, *Arizace české kinematografie*.

V roce 2001 poukázal Peter Becher v jedné stati na nezbytnost „proměřit neznámou půdu“.¹² Od té doby vzniklo několik důležitých prací – zejména literárněvědné přehledy Waltera Schamschuly a Jiřího Holého.¹³ K tématu přinesl hned několik dílčích studií sborník vydaný Peterem Becherem a Ingeborg Fiala-Fürstovou *Literatura pod hákovým křížem*.¹⁴ Deziderata existují i nadále, a to nejenom ohledně českých spisovatelů. Pokud jsou vůbec k dispozici práce o jednotlivých českých autorech, pak se většinou soustřeďují na literárněvědnou analýzu jejich děl. Literárněpolitické aspekty, pro které by bylo zapotřebí vyhodnotit spisy německých a českých úřadů, se většinou přecházejí mlčením.

Mezery v bádání se však nejvýrazněji projevují v souvislosti s hudebním děním. Dosud jediná monografie, disertace Milana Kuny, pochází z roku 1966.¹⁵ Nejaktuálnějším dílem je sborník *Hudba v Protektorátu Čechy a Morava*, který roku 2008 vydal Andreas Wehrmeyer.¹⁶ Ovšem i u tohoto tématu byly příliš málo brány v potaz fondy zásadní povahy, především spisy německých a českých úřadů. Základní informace o divadle jsou obsaženy v přehledech dějin českých divadel.¹⁷ Především v českém výzkumu sice existuje množství příspěvků o jednotlivých divadlech i hercích, monografie o českém divadle za okupace však chybí.¹⁸

Kromě obsahových aspektů zaujmou v dosavadním bádání rozdíly v přístupech a v pohledech na kulturu a kulturní politiku za Protektorátu. Zejména starší české publikace se tématem zaobírají z hlediska místy spíše nacionálního. Patrné je to především při posuzování otázky chování

12/ Becher, „Vermessung eines unbekanntes Geländes“.

13/ Holý, *Geschichte der tschechischen Literatur*. Dílo je přepracovanou a aktualizovanou verzí práce *Česká literatura od počátku k dnešku*, publikované roku 1998. Schamschula, *Geschichte der tschechischen Literatur*.

14/ Becher, Fiala-Fürstová, *Literatur unter dem Hakenkreuz. Böhmen und Mähren 1938–1945*.

15/ Srov. Kuna, *Český hudební život za okupace*. Kuna i v následujících desetiletích pravidelně publikoval příspěvky k různým dílčím tématům. Je třeba zmínit zejména Kunovu biografii českého dirigenta Václava Talicha z roku 1980 i přepracovanou podobu tohoto díla z roku 2009. Kuna, *Václav Talich (1980/2009)*.

16/ Wehrmeyer (ed.), *Musik im Protektorat Böhmen und Mähren (1939–1945)*.

17/ Srov. především Císař, *Přehled dějin českého divadla*.

18/ Přínosných pro analýzu divadelního života v Protektorátu je několik publikací Františka Černého, mimo jiné *Theater – Divadlo* z roku 1965. Kromě toho je třeba připomenout několik studií mladých vědců z minulých let. V té souvislosti upozorňujeme zejména na disertaci Kathariny Wesselyové o brněnském německém divadle meziválečné doby. Wesselyová, *Theater der Identität*. Viz také Kramerová, *Nationale Bühnenwelten*.

umělců, o které se pojednává často s emocionálním nábojem a navíc bez dostatečné pramenné základny.¹⁹ S tím pak ruku v ruce jde skutečnost, že základní pojmy jako „kolaborace“ a „odboj“ nejsou někdy dostatečně definovány. Část studií se nadměrně soustředila na odbojové aktivity českých kulturních pracovníků. Naopak otázka „kolaborace“ byla omezena jen na určité skupiny osob. O obou pojmech byla přitom, jak známo, vedena obsáhlá diskuse, v českém výzkumu již v šedesátých letech. Jmenujme na tomto místě především studie Jana Tesaře, ve kterých autor kriticky hodnotí v neposlední řadě chování protektorátní vlády, institucí kulturního života a umělců. Tesař mimo jiné podrobuje kritickému zkoumání v četných pramenech a vzpomínkách vyzvedané snahy o „záchranu české národní kultury“.²⁰ Zde právě vychází rychle najevo, že většina českých intelektuálů se nedá zařadit do pevných kategorií, ale že se projevovala podstatně vícevrstevnatěji a často rozporně.

Ukazuje se, že izolované posuzování Protektorátu je problematické nejenom v českém výzkumu. Naopak je přínosné srovnávat nacionálněsocialistickou kulturní politiku v Protektorátu s touto politikou v dalších okupovaných zemích. Tak především v severní a západní Evropě existovala některá teritoria, na nichž nacionálněsocialistické vedení sledovalo podobné zájmy a cíle jako v Protektorátu, tedy například z určitých důvodů připouštělo existenci dílčích kulturních svobod. Na jiných územích jako v okupovaném Polsku naopak okupační režim nestrpěl ani náznak pokračování národního kulturního života. Příslušné rozdíly jsou patrné i v reakcích umělců. I když otázka, zda tyto různé kulturněpolitické koncepce a opatření byly skutečně centrálně plánovány, se nedá s konečnou platností zodpovědět, srovnání s jinými okupovanými územími přece jen umožňuje podstatně diferencovanější pohled na vývoj v Protektorátu.

Vedle teritoriálních hranic by měly být překračovány i hranice časové. Teprve od roku 1989 jsou do zkoumání zapojovány i události před nastolením Protektorátu, v neposlední řadě kulturní politika za takzvané druhé republiky.²¹ Dosud bylo nedostatečně analyzováno chování celé řady

19/ Viz k tomu též Fauth, *Deutsche Kulturpolitik*, str. 12.

20/ Některé studie Jana Tesaře vyšly už mezi lety 1967–1969. Tyto a další, předtím neověřejněné, texty byly vydány v minulých letech formou dvou sborníků: Tesař, *Mnichovský komplex* a Tesař, *Traktát*.

21/ Srov. Gebhart, Kuklík, *Druhá republika*. Část výkladu pojednává i o českém kulturním životě v tomto období.

českých umělců. Někteří z nich, kteří zastávali ústřední funkce v orgánech a kulturních institucích už před 15. březnem 1939, vykonávali tyto funkce dál i za okupace. Jiní umělci, kteří na základě své konfesijní, etnické nebo politické příslušnosti neodpovídali měřítkům nacionálně konzervativní vlády v čele s Rudolfem Beranem, byli různým způsobem zatlačováni už před zřízením Protektorátu. Chceme rovněž zkoumat, jak a v jakém rozsahu byl kulturní život za okupace osvětlován po roce 1945. Ústředním bodem většiny prací jsou především případy prominentních českých kulturních tvůrců, jimž byla vytýkána spolupráce s okupační mocí. Naopak chybí kritický rozbor chování mnoha českých umělců, kteří stáli stranou světél ramp.

Nacionálněsocialistická kulturní politika prošla během okupace několika významnými proměnami. V rámci této studie se chceme věnovat otázce, jak a z jakých důvodů k těmto změnám kurzu došlo a do jaké míry se to projevilo na českém kulturním životě. V době úřadování Konstantina von Neurath ve funkci říšského protektora (do září 1941) se německá kulturní politika jeví v dvojakém světle. Na jedné straně se děly četné pokusy dosáhnout příslušnými zásahy pokud možno naprosté kontroly nad českým kulturním životem. Na druhé straně se říšský protektor právě v této fázi pokoušel uchovávat zdání české kulturní autonomie²² – anebo jak to formuluje Jan Tesař, mezi obyvatelstvem cíleně uchovávat „iluzi české autonomie“.²³

Za osudný mezník je třeba považovat dobu, po kterou působil v úřadě zastupující říšský protektor Reinhard Heydrich (září 1941 až červen 1942), a zde zejména rekonstrukci vlády a správní reformu (leden a květen 1942). V kulturní sféře nastoupili do klíčových pozic českých orgánů a institucí v důsledku těchto změn Němci, kteří měli řídit jejich práci. Na Německém státním ministerstvu pro Čechy a Moravu sice nadále existovalo německé

22/ Obsáhlý pohled na německou kulturní politiku v době von Neurathova úřadování skýtá v první řadě jmenovaná Fauthova magisterská práce. Také Brabec chápe léta mezi rokem 1939–1941 jako první ze dvou fází německé kulturní politiky. Brabec, *Česká literatura*, str. 441n. Doležal dělí nacionálněsocialistickou kulturní politiku na tři fáze: přes dosud existující prostory svobodnějšího působení, jichž mohla česká kultura využívat, existovaly už mezi lety 1939–1941 za říšského protektora von Neuratha rozsáhlé koncepty jako převýchova Čechů „k říšské myšlence“, které se však většinou vyčerpávaly „naléhavými výzvami k české veřejnosti“. Konečně za Heydricha se tyto výzvy proměnily v „kategorický imperativ“. V posledních třech letech války podle autora naopak i v kulturní politice dominovalo německé zbrojní úsilí, které zatlačilo ideologické koncepty do pozadí. Doležal, *Česká kultura za protektorátu*, str. 15.

23/ Citát pochází ze série statí Vlastenci a bojovníci, která vycházela od 20. března do 15. května 1969 v časopise *Listy*, v: Tesař, *Mnichovský komplex*, str. 137–230, cit. str. 169.

Oddělení pro kulturu, ale ústřední úkoly převzal Úřad lidové osvěty a pozdější ministerstvo lidové osvěty (pro jednoduchost označujeme všude jako MLO) vedené Emanuelem Moravcem. Také na MLO zaujímali rozhodující postavení němečtí zaměstnanci. V následujících kapitolách půjde mimo jiné o osvětlení jejich práce. Německá kulturněpolitická opatření za Kurta Daluegea (zastupující protektor od června 1942 do srpna 1943) a Wilhelma Fricka (říšský protektor od srpna 1943 do května 1945) je třeba vidět především na pozadí válečných událostí. Tomuto úseku se však dosud věnovalo jen nemnoho pozornosti. Důvod je jistě možno spatřovat v horším stavu pramenů z tohoto období. Existující spisy a studie přesto umožňují aspoň částečnou rekonstrukci událostí.

Při výběru kulturních oblastí, jež budeme zkoumat, je však vzhledem k rozsahu tématu třeba provést určitá omezení a stanovit těžiště bádání. V rámci této studie stojí v popředí sféry divadla, filmu, hudby a literatury. Další oblasti jako malířství nebo školská či vysokoškolská politika naopak zvláště tematizovány nebudou. Cílem je jednak poskytnout detailní přehled o vývoji uvedených kulturních oblastí: kteří aktéři sledovali ty či naopak jiné zájmy; kromě různých německých orgánů existovaly po celou dobu okupace i české úřady a instituce, které se v rámci možností snažily prosazovat i vlastní cíle. A jednak se naskytá otázka, jak velké byly rozdíly mezi jednotlivými kulturními odvětvími: otvíralo se českým umělcům v některých oblastech více možností svobodného působení a více únikových prostorů než v jiných – a jestliže ano, pak tedy proč? Kde byly německé zásahy zvláště hluboké a kdo při tom operoval jakými prostředky? Určité cíle rovněž odlišné pro jednotlivé kulturní sféry sledovaly i říšskoněmecké úřady, např. berlínské ministerstvo propagandy. Jak prokazuje ve své magisterské práci Fauth, zájmy ministerstva se ne vždy shodovaly se zájmy Úřadu říšského protektora. I tomuto aspektu budeme věnovat pozornost.

Kromě orgánů a institucí mají ústřední význam pro zkoumanou problematiku také německá i česká kulturní zařízení. Částečně jde o veřejné instituce, odkázané většinou na náležitou podporu státních míst, mezi tím některá velká divadla. Jsou to ale také soukromí poskytovatelé, například menší soukromá divadla, koncertní agentury nebo většina nakladatelství. Toto rozlišení je nezbytné, protože výchozí pozice i cíle veřejných a soukromých kulturních podniků se od sebe v rozhodujících bodech lišily – nezávisle na tom, zda šlo o německý, nebo český podnik. V neposlední řadě hrály roli finanční motivy. Jaké důsledky konkrétně měla německá

kulturněpolitická opatření pro poskytovatele? Jaké kulturní pořady byly provedeny a jak na to reagovalo německé i české publikum?

Ústředním aspektem studie je otázka, jak se během okupace chovali čeští, ale i němečtí umělci a jak reagovali na nejrůznější opatření okupační moci. Jak jsme se už zmínili, nemá ve většině případů příliš smyslu chtít jejich aktivity připisovat určitým kategoriím, jako je „kolaborace“ nebo „odboj“. Modely chování umělců jsou utvářeny velice rozdílnými motivy. Jejich značná část neměla od samého počátku žádnou možnost podílet se na kulturní činnosti – především židovští a levicově orientovaní umělci a intelektuálové. Právě ti však v meziválečné době rozhodujícím způsobem spoluutvářeli kulturní život v Československu. Systematické pronásledování a vyvražďování, jemuž byli vystaveni i Židé v Protektorátu, toto kulturní dědictví nenávratně zničilo. Části z těchto lidí se podařilo včas emigrovat. Naopak mnoho umělců židovského původu šoa nepřežilo. V poslední době se některé studie zabývaly kulturními aktivitami židovských umělců poznamenanými ohrožením, zejména v ghettu Terezín. Bylo by žádoucí dále se věnovat bádání o postupném vyřazování židovských umělců a židovského publika zejména na počátku okupace.²⁴

Tato práce se ovšem soustředí na umělce, jimž byl další výkon povolání umožněn. Pro ty byla doba okupace v mnoha případech balancováním na kraji propasti. Zatímco se na jedné straně pokoušeli nedat se opatřeními a nabídkami okupační moci příliš využívat a snažili se pokud možno uchýlovat do méně kontrolovaných únikových prostorů, na druhé straně přece jen dělali ústupky. Ty úřady nejenom očekávaly, ale pravidelně je vyžadovaly jako podmínku možnosti pokračovat v umělecké činnosti a udržet ten či onen dosavadní prostor svobodné realizace. Pro pražské Oddělení pro kulturu byl tak údajný ústupek české kulturní autonomii v mnoha případech nátlakovým prostředkem. Jak daleko to mohlo dojít, budeme analyzovat na příkladech spisovatele Františka Kožíka, dirigenta Václava Talicha a herce a majitele divadla Vlasty Buriana. Jsou to prominentní postavy z různých sfér českého kulturního života, aktivní po celou dobu okupace.

24/ Srov. například Peschel, „Das Theater in Theresienstadt“; Fackler, „Ein privilegiertes Ghetto“; Kuna, *Musik an der Grenze des Lebens*; Dutlingerová, *Art, Music and Education as Strategies for Survival. Theresienstadt 1941–45*.

Stav pramenů

Kromě vyhodnocení existujících výzkumných prací má pro tuto studii rozhodující význam využití široké pramenné základny: v pražském Národním archivu jsou uloženy rozsáhlé spisové fondy německých a českých úřadů a institucí.²⁵ K německým funkcionářům na úřadech a v kulturních podnicích poskytují doplňující informace osobní akta v berlínském Spolkovém archivu. Jak připomněl už Tim Fauth, hlavní linie berlínských úřadů pro kulturní politiku v Protektorátu lze však v tamějších fondech vysledovat jen v omezené míře. Příslušnou korespondenci s berlínskými místy k ojedinělým případům je možné, pokud vůbec někde, nalézt ve fondech pražského Národního archivu.²⁶ Vydatné informace o německých i českých funkcionářích a kulturních pracovnících jsou obsaženy v pražském Archivu bezpečnostních složek (ABS). Zčásti to jsou šetření a zjištění československých bezpečnostních služeb po válce či výpovědi vyslýchaných osob. Ty je třeba sice hodnotit opatrně a kriticky, často však obsahují informace o případech jinak už nedohledatelných. Vedle toho tu jsou uloženy dokumenty, které bezpečnostní složky odebraly z fondů jiných archivů, a které jsou proto k dispozici už jen na tomto místě. Právě v souvislosti se zkoumáním jednotlivých českých kulturních pracovníků tak bylo možné získat nové poznatky.

Další objem pramenů představují pozůstalosti celé řady českých umělců.²⁷ Z tohoto zdroje však bylo možné čerpat nové informace jen omezeně: jde většinou o dokumenty, které tito pracovníci nebo jejich příbuzní dali záměrně k dispozici pro budoucí vědecké využití, a také proto nemusejí být kompletní. Přínosnější pro analýzu byla kritická zpracování vzpomínkových publikací, která někteří umělci uveřejnili s časovým odstupem.²⁸

25/ Uvedme především sbírku dokumentů německého Oddělení pro kulturu a v tomtéž fondu zprávy Hlavního sektoru SD v Praze (fond „Úřad říšského protektora“), ke Karlu Hermannu Frankovi jako německému státnímu tajemníkovi a pozdějšímu státnímu ministru (fond 109 „Úřad říšského protektora – Státní tajemník u říšského protektora“; a fond 110 – „Německé státní ministerstvo“), k českému ministerstvu školství (fond 371 „Ministerstvo školství 1918–1949“) a k Úřadu a pozdějšímu ministerstvu lidové osvěty a k činnosti ministra Emanuela Moravce (fond 810 „Ministerstvo lidové osvěty 1942–1945“ s fondem 39 „Emanuel Moravec“).

26/ Fauth, *Deutsche Kulturpolitik*, str. 13.

27/ Uvedme zejména pozůstalost dirigenta Václava Talicha, uloženou v Muzeu Českého krasu v Berouně (MČK).

28/ Srov. například Kožík, *Vzpomínky*. Vzpomínky českých kulturních pracovníků jsou obsaženy i v několika sbornících, například v: Černý (ed.), *Theater – Divadlo*.

Také tady je vzhledem k silné subjektivitě pramene sice namísto co do výpovědní hodnoty opatrnost, ale s jejich pomocí lze zpětně zjistit, jak autoři sami interpretovali svou minulost. Porovnáváním s dalšími prameny bylo pak v nejednom případě možno prokázat, že některé rozhodující události byly ve vzpomínkách – vědomě, či nevědomě – buď vynechány, nebo popsány věcně chybně. Na doplnění jsme pro analýzu přibrali vybrané noviny a časopisy, mimo jiné okupační mocí vydávané listy *Böhmen und Mähren* nebo *Der Neue Tag* a české noviny a kulturní časopisy, například *Světobzor*.

I. VÝCHOZÍ ÚVAHY

1. Nacionálněsocialistická kulturní politika v okupované Evropě

*Nacionálněsocialistické okupační panství
a kulturní politika – možnosti kategorizace*

29

Ve výzkumu panuje shoda o tom, že na nejrůznějších teritoriích obsazených před válkou a během ní se cíle a opatření okupačního režimu od sebe někdy i významně lišily. Avšak už u otázky, jaké faktory pro to byly rozhodující – a do jaké míry se vedení státu a strany v Berlíně pro nestejně přístupy rozhodovalo záměrně –, diskuse trvají i nadále. Existovaly centrálně naplánované koncepty různých kategorií okupační politiky, anebo tu hrají roli především rozhodnutí místních mocipánů? Jednoznačná odpověď na tuto otázku neexistuje; pro německý postup v jednotlivých okupovaných zemích byla rozhodující celá řada faktorů.

Postupy na okupovaných územích se němečtí funkcionáři pokoušeli kategorizovat už během války. Werner Best¹ po návratu z cesty po okupovaných územích v létě 1941 hovořil v zásadě o čtyřech různých formách správy: modely „spojenecké správy“ (Dánsko) a „dohlížející správy“ (Norsko, Nizozemsko) implikují spolupráci s existujícími domácími strukturami.

1/ Best pracoval do roku 1940 pro Hlavní říšský bezpečnostní úřad (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA). V době zveřejnění svého materiálu byl vedoucím správního oddělení vojenského velitele ve Francii.

„Spojenecká správa“ zahrnuje dokonce omezenou vlastní odpovědnost vlády na základě smlouvy, zatímco model „dohlížející správy“ znamená silnější kontrolu ze strany německých orgánů. Model „koloniální správy“, tak jak byl realizován v Generálním gouvernementu, je podle Besta ve srovnání s tím koncipován zcela jinak. Kulturní úroveň tamějšího obyvatelstva ohodnotil Best tak nízko, že německý „vládnoucí národ“ musel podle něho převzít správu zcela do svých rukou a domácí orgány se jí nemohly takřka vůbec účastnit. Protektorát jakožto „vládní správa“ stojí podle Besta mezi těmito formami: české úřady si tak mohly až po střední úroveň vedení ponechat určité funkce, podléhaly však kontrole a vedení okupační moci.²

Rozdílné cíle a prostředky německé okupační politiky byly předmětem historického bádání mnohokrát. Četné kategorizace vypracované v minulých letech se liší už svým rozdílným úhlem pohledu. Například Waclaw Długoborski vidí základnu pro rozhodování okupační moci o odlišném nakládání s obyvatelstvem především v „rasově ideologických kritériích“.³ Je to podle něho rozhodující pro odpovídající mírnější politiku v postoji vůči obyvatelstvu v očích režimu „rasově hodnotnějším“, jaké žije v severní Evropě; cílem takové politiky je působit na elity země aspoň v tom smyslu, aby akceptovaly přítomnost okupačního režimu. Podle Długoborského tento kalkul ve většině případů vyšel. Naopak především na okupovaných východoevropských územích byla doba okupace poznamenána od samého počátku zcela jinými předpoklady. Zájem o spolupráci s domácími elitami měli noví vládcí pramalý a přicházející nabídky většinou ignorovali.⁴ Viděno z druhé strany to pro domácí obyvatelstvo znamenalo, že kolaborace s okupační mocí, ať už jakéhokoli druhu, byla těžko možná a jako reakce připadaly namísto toho v úvahu pouze „rezignativní akceptace, egocentrické přízpůsobení se, nebo aktivní odpor“.⁵

U Hagen a Fleischera nalezneme členění německé okupační politiky především v závislosti na různých časových fázích. Na počátku války, říká, neexistovaly žádné dlouhodobé strategie státu a strany pro řízení správy okupovaných území. Pro teritoria, která byla jako Protektorát obsazena ještě před zářím 1939, hovoří namísto toho o „salámové taktice“ závisější

2/ Röhr, „System oder organisiertes Chaos“, str. 13; Hirschfeld, „Formen nationalsozialistischer Besatzungspolitik“, str. 17n.

3/ Długoborski, „Kollektive Reaktionen“, str. 15–17.

4/ Viz například Broszat, *Zweihundert Jahre*, str. 274–276.

5/ Długoborski, „Kollektive Reaktionen“, str. 19–21.